

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

Գ Է Ո Ր Գ Ա Պ Տ Ո Ւ Լ Լ Ա Ն

ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

(Շար. տեղ. բազմ. 1929 էջ 129)

Է.

1. Գէորգ Ապտուլաւ, ինչպէս ըսինք, թէ և արուեստի մարդ, սակայն զիտէր իր պարապոյ և հանգստեան ժամերը օգտակար կերպով անցընելի Ան հմուտ էր բաց ի մայրենի լեզուէն, ֆրանսերէն, իտալերէն, գերմաներէն, ինչպէս նաև տեղական թուրքերէն և յունարէն լեզուներու. բաց ի իր արուեստին մասնագիտական նորուսեանց, հետամուտ էր ազգային և օտարազգի հեղինակութեանց, նախասիրութիւն տալով առաւելապէս հայ բանասիրական, պատմական և հնարասական նրութեան. Այս վերջիններէս՝ 1872 թուականին Մորգմանի վանայ՝ « Հայ բեւեռածիւ արձանագրութիւն » կամ « Բեւեռագիր յիշատակարան Հայաստանի » խորագրով ճառը (57 էջ), ոչ միայն թարգմանած է Գերմաներէնէ, և տպագրութեամբ ի լոյս ընծայած, այլ

նաև հեղինակին երախտագիտական և յարգանքի ցոյց մ'ընծայելու համար, իր գործատան սրահը ուսումնական կանառի մը վերածելով, ազգին լուսամտը և ուսումնասէր դասակարգը կը հրաւիրէ մեղեալ բանաստեղծի ունկնդիր ըլլալու. որմէ յետոյ տպագրեալ օրինակները ցրուելով այդ ընտանեկան շրջանակին մէջ, գոյացած 80 օմանեան ոսկւոյ գումարը կը նուիրէ վաստակաւոր հեղինակին, իբրեւ ի խրախոյս՝ անոր հայ ազգին մաստցած օգտակար ծառայութեան.

2. Այս մասին կ'արժէ մեր հայրերէն մէկուն՝ Հմայեակ վ. Պապիկեանի առ Գէորգ գրած նամակին հետեւեալ նշանակալից տեղերը մէջ բերել, որ ի միջի այլոց նոյն ժամանակի ազգային կեանքի տխուր մէկ պատկերը կը ներկայացնէ. «... Ուսումնական կեանքի ուրիշ պատճառ մըն ալ

ունիմ... այն է՝ ձեր գեղեցիկ մատուցիւնն որ ունեցաք բանալու հոգակար Գործաւորանիդ ուսումնական ժողովոց ալ, և առաջինն անգամ պատուեցիք ընտրի ունեւորդները Պարոն Մորթմանի բանախօսութեամբը, Վանայ բւեւեղանքներուն վրայ... Ուր էր այդպիսի օգտակար ու պիտանի ժողովներ յաճախելով ազգերուն մէջ, իրարու փոխադարձ յարգը ճանչցողէր, և լռէին գիտութեան իսպաղ ու ճշմարտասէր հովանւոյն տակ ամենայն մարդկային կիբք և ընդդիմութիւնը... և մէկդի թողլով այն հնացեալ և միջնադարեան կոնիւնքն ու ատելութիւնները, մէկ մէկու ձեռք տուած՝ աւելի ազնուական և վեհմ զգացմանց վերանային, ու կրթութեան և գիտութեանց ասպարէզին մէջ մրցէին մէկ զմէկ գերազանցելու, չէ թէ հիմակուան պէս... մէկ զմէկ կործանելու աշխատէին, և ազգերնուս ալ կործանում բերէին։ Այս ամէն ազգային թշուառութեանց մէջ, ... զորք ձեր օրինակով ցրցուցիք ամենուն որ եթէ բարեսէր կամք և գործունեայ ջանք ըլլայ, յաջողութիւնը և յառաջդիմութիւնը անշուշտ ձեռք կը բերուի, և դարուս ազգային պատմութեան մէջ լուսաւոր կէտ մը կը զգաւք թէ՛ ձեր գեղեցիկ արուեստին մէջ ըրած յառաջդիմութեան, և թէ ձեր բարի օրինակաւն և ազգերնուս պատուոյն և փառացը աճելուն ձեր ունեցած մեծ ձեռնտուութեամբ...»

Ալիշանի առ Գէորգ Թղթակցութեանց մէջ տեսանք թէ որպիսի ազգասէր և ազգային իրաց հետաքրքիր ոգի և եռանդ մը կը կրէր Գէորգ, նոյնը կը հաստատէ նաև հմուտ բանասէր Սուրբաթ Վարդապետ Պարոնեան իր Լոնտոնէն գրած նամակին մէկ հատուածովն. «... Շատ և շատ հազորդները և ցուցները ունիմ հայկական նոր տեսութեանց ըստ լեզուաբանականին և ըստ մատենագրականին, զորս ի դարձիս, երբոր ձեր ազնիւ և եռանդուն և այդպիսեաց սիրող և ճաշակատու այ-

ցելութիւնը ընդունելու ըլլամ իմ խոնարհ յարկս ի ֆաղկեղոն։ Ամստաց են ինձ այդ քաղցը և խրատականայն այցելութիւնն.— ընդ այլոց և բազում ստուգաբանութիւնագոյի հայկական բառից բաւական ճոխացուցի այդ մասն ալ և յուսալի է ալ աւելի ճշտացնել, եթէ այս գրեանց առատութեան մէջ դեռ աւելի յերկարօրէն կարենամ թարթափիլ։ Ահ, սիրեցեալդ, ուր էր որ մեր քաղաքն այլ մայրաքաղաք ըլլալով արեւուն ճոխ մատենադարան մ'ունենար, որ այսպէս օտար երկիրներ պանդխտելու չընտաղատուէին, և միշտ հազորդակից ըլլայինք եւրոպական յառաջադիմութեանց...»

Եւփիմէ (Ստեան, որ ինչպէս Ս. Տիւսար՝ Գ. Ապտուլլահի վրայ սքանչալի բարեկամութիւններէն մին էր, 1901 թուականով հետեւեալ զգայուն և գողտրիկ տղերքը կը նուիրէ իր սրտակից և համակրելի բարեկամին. ԳՈՒ ՍՏՈՒԵՐԴ, սիրելի մը յիշատակին խորագրով)։ Եւփիմէի իսկական ձեռքով դրոշմուած այդ տողերուն գրութեան թուականը թէև մոռցուած է, սակայն Գէորգ Ապտուլլահ այդ պակասը լրացուցած է իր կողմէ՝ կապարեայ գրչով նշանակելով 1901 թուականը։

Եւփիմէի այդ զգայուն տողերուն՝ Գէորգ Ապտուլլահ կը պատասխանէ նախ արձակ և ապա չափաւոր տողերու դարձնելով իր գրութիւնը, նոյնքան միաստիկ և ջերմիկ շնչտով մը. դէպք մի Անճանօրին ձամբուած մէջ խորագրով։ Սակայն պէտք է աւելցնենք այստեղ, որ մեր ձեռքն անցած այս գրութիւնը նախագիծ (brouillon) վիճակ մը ներկայացնելով, (ըստ արեւմտեան որ Եւփիմէի ուղղուած օրինակը՝ վերջնական ձեւափոխութիւն մը կրած ըլլայ)։

Հիս կը ներկայացնենք այդ երկու անտիպ գրութիւնները։

ԳՈՒ ՍՏՈՒԵՐԴ

Սերելի մը յեշտակին
 Իրկնամուտին երբ ծովափին մօտ
 Մամուտին վրայ նստած ձեռն ի ծիօտ

1. Նամակ 1872 մայիս 17.

2. Նամակ 1876 ապրիլ 18.

Մրմունջներուն հետ կոհակին փնթոյշ Թեւ առնեն հոգւոյս երազներն անոյշ,
Տարտղեամ փունջեր դարով լոյսերու
Լուրթ երկընքին վրայ երբ ցոյան աղու,
Երբ հանդիպակաց լեկ ժայռերուն վրայ
Դուրբ պարիկներու հոյլը կը խալտայ,
Երբ մտացածին բոյրեր՝ անոյշ խունկ
Կու գան ուրիշ իմ սրտիս խոկմունք,
Հոն՝ փոփուրին մէջ ամպերուն արծաթ
Պաշտելի ստուերով կ'անցնի լուսածաթ:

Երբ գիշերուան խոր արահւիլքին մէջ,
Աղօտ ճըրագին իշոյլներն անշէջ
Կը սփռեն ճերմակ սընարին վըրայ
Ուր հէք մահամերձն իւր կեանքը կ'ողբայ,
Հոն՝ դող սրտիս մէջ, հոգւոյս մէջ ալ ցաւ
Տեսնելով ախտին աւերներն անբաւ,
Ան տառապողին վըրայ գլխիկոր
Գթութեան ցոցեր, զգուանքներ բոլոր
Դիթ առ չիթ իրեն թորելու համար
Սոսկումն աչքիս մէջ երբ կը տքնիմ յար.
Քուրտ սենեակին մէջ մահաւամբ միայն լեցուն
Կեցած կը տեսնեմ ստուերը ժպտուն:

Երբ սին փառքերու համար աշխարհիս
Գիշեր ու ցերեկ կը տանջեմ հոգիս,
Երբ վայելքներու համար կեղծ՝ ունայն,
Մեր ցնորքներով կազմուած նանգրուան.
Հոծ փափաքներով սիրտըս առջուած
Ձի նետելով իսկ ակնարկ մը գթած
Կ'անցնիմ մարդկային վըրտերու քովէն.
Երբ որբին կոծերն, ծերունուան աչքէն
Թափուած արտասուելք չեն թրթռացներ
Թոյլ ու մեղկացած շիղերս անտարբեր.
Ան ատեն վառուած ցասմամբ մը վըսեմ
Դժգոհ, քու ստուերդ առջեւ կը տեսնեմ:

Իսկ երբ պատրանքի սեւ վայրկեաններուս
Կորուսած կ'զգամ համայն սէր և յոյս,
Թազմութեան ամբառ թնկերուն վըրայ
Երբ հոգիս անհուն իր ցուր կու լայ,
Երբ ամէն իլծներս՝ խօլ թիթեռնիկներ
Թաած զայցած են ցիրցան օդն ի վեր,
Երբ խաբուած կ'զգամ ես զիս ու անօգ,
Եւ կեանքիս բաժին միայն ցան ու հոգ
Ստուերդ՝ որ կ'ալարի կեանքով մ'Անծանօթ
Կու գայ կանգ կ'առնէ խոշոած գլխուս մօտ.
Գորով ցողելով դալուկ ճակտիս վրայ,
Անհուն լոյս երկինքն ինձի ցոյց կու տայ:
(1901) Երեւոյս

Գէպը մի Անծանօթին համբուս մէջ

Աշխարհիս ցաւերէն ու հոգերէն յոգնած՝
Եւ անոր սուած կամ տալիք վայելքներէն
Վաղուց հրամարած, հանդարտիկ քաղցրու-
թեան մը մէջ հոգեկան ուղեւորութեանցս
միջոցին՝ յանակոնկալս կը լսեմ երկրէս
ձայն մի, անուշիկ դելթիչ ձայն մի՝ որ
ստուերս կը ցնցէ, և կարծես կ'ստիպէ
զիս յերկիր վերադառնալ ուր այլ եւս չեն
խօսիր ինձ բնաւ ոչ փառք, ոչ պատիւ
և ոչ հարասութիւն:

Անծանօթին կամ այլով բանիւ Անհու-
նին հետամտելէս ի վեր բան մը չվրդովեց
հոգիս. զի նորա գերագոյն հրապոյրը սեւ
քող մը տարածեց երկրի փառքերուն վրայ:
Բայց անսովոր անոյշ ձայն մըն է որ դէպ
ի ստուերս կ'ուղղուի, և Անհունին սուած
քաղցրութեանը նման բան մը կ'ազդէ ինձ.
այդ ձայնը մերթ մահամերձ սիրելւոյ մը
անարէն կը բարձրանայ ցաւագին մրմունջ-
ներով, մերթ ծաղկանց անուշահոտ բոյ-
րերուն հետ մարմնաւորած, մերթ ծովափին
ալեհաց փրփուրներուն հետ ներդաշնակուած,
և մերթ աշխարհիս սին և ունայն փառ-
քերուն զոհ զացողի մը տխուր հառաչան-
քով կու գայ կեցնել զիս Ան հոգեկան ու-
ղեւորութեանս մէջ. ինչ է, ինչ կ'ուզէ
ինձմէ: Կարծես յիշեցունել կ'ուզէ ինձ որ
ստուերս մ'ալ կայ երկրիս վըրայ որ ինձ
նման Անհունը կը փափաքի, Անծանօթը կը
փնտռէ. հոգի մը կայ զոր երկրիս վայելք-
ները չեն զոհացներ, հոգի մը որ անցա-
ւորէն անդին անանց մը կը փնտռէ.

Ո՛վ դու հմայիչ ոգի զոդորիկ և վըսեմ
Խորհրդաւոր սուրբ հրեշտակդ երկրանմ
Եկուր հագնիմք անմահութեան զոյգ թնկեր
Մէկտեղ թռչիմք, մէկտեղ սլանաք դէպ ի վեր
Երթանք փութով Անծանօթին ի խըղդիր
Ձը դառնալով այլ եւս զընծա յայս երկիր,
Հեռու փախչիմք այս աշխարհիս աղմուկէն
Անոր շնորհածն իսպառ ըլլալ թող իրեն
Ձի իւր տալիքն սէրգբն է փայլ՝ արշալոյս
Բայց միշտ յետոյ փակէ տըխուր վերջալոյս.
Անկէ զալիքն յոյժ թանձր է և ստորին
Եւ չը մտնի երբեք դռնէն Անհունին
Մահ չը խառնենք մեր հոգեզմայլ ժամերուն

Այս աշխարհիս փառքը թոյն է մեր հոգւոյն։
Վարդեր սրբիկներ մեր երթալիք ճանապարհ
կենաց ճամբան շատ փալից ւառապար
չէք ծերունւոյն և հալածեալ թշուառին
Արցունք սրբեկնք, օրհնէկնք առնունք սրտագին
Ասպէս թըղչիկք մտնենք ընդ դուռն Անհունին
Դէպ յԱնծանօթ ուր մեր Ստուերք կը ձգկտին։
1901 Գ. Ա.

1912ի ամրան Գէորգ Գաղատիա գնա-
ցած էր՝ իր մօտիկ ազգականներուն քով,
հեռի մայրաքաղաքի աղմկալից կեանքէն,
տեղւոյն նշանաւոր այգիներու հովուով
օրը և գիւղական կեանքի քաղցրութիւնը
վայելելու և իւր մարմինը կազդուրելու
համար։ Մեկուսացումի և առանձնութեան
այդ օրերը, բնաւ արգելք մը չեղան իրեն,
շարունակելու իր բարեկամներուն հետ
ունեցած յարաբերութիւնները։ ան ստէպ
կը թղթակցէր անոնց հետ և կը հաղորդէր
իւր անցուցած կեանքի մանրամասն
և զուարճախառն տեղեկութիւնները։ Թէև
մեզի կը պակսին իր գրածները, սակայն
կրնանք բախտաւոր համարիլ զմեզ, անոնց
գոնէ մէկ երկուքին պատասխանները ձեռ-
քի տակ ունենալնուս համար, և ասոնք
են թուականի կարգով իր դպրոցական ըն-
կերակիցներէն բանաստեղծ Մկրտիչ Աճե-
մանի երկու, և թիովմաս Եսայեանի երեք
նամակներն, որոց մէջ կը տեսնուի ոչ
միայն իրարու հանդէպ ունեցած սիրոյ
անկեղծ և մտերմիկ վերաբերումը, այլ նաև
ընտանի և զուարթախոհ բնաւորութիւն-
ները և նկարագիրը։ Հոս կ'ուզեմ գետե-
ղել թ. Եսայեանի երկու նամակները միայն
որոնք կարեւոր կրնան ըլլալ։

Է. Պօլեմ 1912 նոյեմբեր 10/28

Գերագնիւ պ իմ բարեկամ
Գէորգ էֆ. Ապտուլլա

(ի Գաղատիա)

Այս վրդովիչ և միանգամայն դառնա-
ցուցիչ ժամանակիս մէջ՝ յորում ուրիշ
բան չենք կարգար և ուրիշ խօսք չենք
լսեր եթէ ոչ պատերազմական խժոժու-
թեանց մանրամասնութիւններ զոր մարդ-
կային յիմարութիւնը չափազանցելով ա-
նոր սևութիւնը՝ կը յուսայ աւելի փա-

ռաւորուիլ, մենք ըստ ոմանց տղայամիտքս՝
այս մարդուս գազանութեանը դէմ բողո-
քողք և ողբացողքս, որքան շնորհապարտ
գոհութեամբ միմիարուած կ'զգամք զան-
ձինս՝ երբ համախոհ և համազգած սակա-
ւաթիւ բարեկամներնէս գիր մը կ'ընդու-
նինք՝ որ զայ առ վայր մի գոնէ իւր զգաց-
մանցը գեղեցիկ ու մաքուր մթնոլորտին
մէջ խեղդել զանաւրժան իրականութիւնը,
և անդրադարձնել մեզ թէ մարդկութիւնս
միայն դատապարտեալի բերմունք տածող-
ներէ բաղկացած չէ։

Ապահով ես, սիրելիս, որ քու ձայնդ
այս բարեշրջող ներդաշնակութեամբ օժ-
տեալ է, և անոր համար կրկին և կրկին
կարդացի ի լուր քոյն քու վերջին գիրդ՝
ինն օր առաջ Գաղատիայէն ինձ ուղղածդ
ու ո՛հ, քանի՜ իրաւամբ մարդուս միտքը
մոլորեցնող դատաւարգաց դէմ բողոքներ
էիր! Բարեբաղդաբար ամենից երջանկա-
ցուցիչն Սէր-Աստուած լուսացուցած է
մտքերինս գիտնալու համար՝ որ աշխար-
հիս մակերևոյթը ծածկող ամեն սևու-
թիւնք պիտի քաւուին օր մը, և բոլոր
հոգեկան էակը զինք յափտենականապէս
օրհնաբառնելու երջանկութեամբ պիտի
յղփանան։ Բայց զբաղինք և ներկայիս...
Տեղական իշխանութեան ուշադիր հակո-
ղութեան շնորհիւ՝ քաղաքս չունեցաւ ցարդ
ողբալու ո՛ր և է աղէտ մը, և կը յուսանք
ու կը հաւատանք չունենալ։ ասով չեմ
ուրանար քաղաքիս պաշտպանութեան
գծէն դուրս տեղի ունեցած ճակատագրա-
կան ըսեմ թշուառութիւնը, ոյք զմեզ
մանաւանդ բարոյապէս այլայլութեանց
և մահացուցմանը ենթարկած են, յորս պի-
տի դասեմ քեզի պէս բարեկամ մը և տե-
սութենէն զրկուած ըլլալնիս։

Յուսով և մաղթանօց քիչ օրէն աւելի
գոհ սրտիւ նամակագրելու սիրելոյդ, կը
փակեմ ապա այս տխուր գիրս՝ իմ և քոյն
սրտագին բարեմաղթութիւնքս ընդունելդ
հայցելով։ — Քենարըքճեանց ալ հաճե-
ցէք հաղորդել մեր վերմ արտայայտու-
թիւնը։

Մնամ արդ Սիրելութեանդ

Թովմաս Եսսսսսս

Կ. Պոլիս 1912 Նոյեմբ. 30/13 զեկտ.

Յարգանքներ, բայց մանաւանդ
Սիրեցեալ բարեկամ (Գ. Ալատուզլու)

Ի Գազապիս)

Դար մի է՝ յորմէ հետէ զերար չենք տեսած, այս է Պոլսէն հեռանալնէդ ի վեր՝ օրերուն ազդեցութիւնը սրտիս կամ լաւ ևս ոգւոյս վրայ: Տեսնել կարենալ և չկարենալուն տարբերութիւնը շատ մեծ է եղեր. զի խոստովանիմ որ Պոլիս եղած ատենդ բնաւ այս խայթը չունէր զգացած կարոտս ձեր տեսութիւնը վայելելու: Հազարաւոր են մարդիկ ոյց կը հանդիպիմք ամեն օր և կամ երբ ուզենք, բայց թուի ինձ թէ դոքա մեր հասկացած կերպիւ և բնութեամբ հոգեկիր էակներ լինելէ հեռու են:

Այս վարած կեանքերունու իրականութիւնը այնչափ ըստմեծի տեսարաններ կը պարզէ աչացս և մտացս առջև, մանաւանդ այս վերջին ժամանակներս, որ երանելու պէտքն կը զգամ զերկրաւոր կեանսն թօթափողներն:

Սիրելիդ իմ, բոլոր աշխարհք զինուոր կտրեր է շուրջերնիս, զուր ինչո՞ւ զինեալ մարդախոշոշ աւազակներ չկոչեմք: Զանի որ սոքա եղբայրասպանութեան արուեստիւ կը մարզին, և կը փառաւորութիւն նոյն իսկ անոնցմէ՝ ոյց զո՞հ կը մատուցուին վայրագութեանը՝ իրենց ընտանեաց յոյսն և նեցուկն եղող զաւակները! —

Բարեկամդ իմ, ամէնքս ալ երբ մէկ միակ սոսկական անձի մը խժոժութեամբ զոհուիլը տեսնենք՝ կը գալարին աղիքներ, և սրտերնիս վշտի բով կը զառնայ. ինչ հակասականութիւն պատեւրազմի գազապարին հետ մարդկութեան վերաբերումը:

Կարողացի լսեցի որ Գաղասիա ևս Անատոլի զօրահաւարութեանց անցք է դարձեր իսկ մը ներքին նահանգաց, այդ հազարներու տեսարանը ինչ սոսկալի խորհրդածութեամբք զհոգիդ բարեկամիս

խոշտանգեցին! — և ըսե՛լ թէ՛ վայ այն ազգին՝ որ ինքզինք այդ զազան զինուց պաշտպանութեան տակ ապահովել է չէ գիտցած!...

— Ես ըեզ, սիրելիս, նամակ պիտի գրէի, բայց գրչիս իշխելու կարողութիւնս կորուսեր եմ. և փոխանակ քաջողութեանդ և ի մօտոյ Պոլիս վերադառնալու յուսացուցած լուրերովդ՝ գոհութեամբ լցուած՝ հաճոյական ինչ կարենալ արտադրելու, տես թէ որպիսի՞ մոլար հոսանքէ մը տարուած կ'ապրիմ կոր հոգեպէս մանացեալ:

Սէ՛ր—Աստուած՝ օրհնեալ ըլլաս որ զայս յիմար մարդկութիւնը ևս վճռեր ես օր մը յաւիտեանական եղանկութեան որդեգրելու! շնորհակա՛մ եմ այն քաղեաց՝ ոյց այդ վերջին թելադրութեամբք կազդուրեցին զիս՝ ուղղելով զաչս հոգւոյս անանց երանութեանց պարգեւատուին սուրբ անուանը յիշատակին!

Ներէ՛ դու ալ, սիրեցեալ բարեկամ, այս տարօրինակ նամակագրութեանս, և յուսով օր մը աւելի մարդկօրէն լրջութեամբ խօսելու, հաճե՛ որ փակեմ գիրս, (զոր վայրկեան մը փորձութիւն կ'զգամ չյանձնել թղթատարութեան) — Բայց թէ որ խաւրեմ, գիտցիր որ խանդալաթ սիրով զքեզ ողջունելու բարեմաղթող ձայնակից մ'ունիմ յանձին քրոջս՝ որուն համար միշտ շատ մեծ յարգ ունեցող էակ մը եղած ես, բարեկամդ մեր:

Մնամ ապա՝ և Գինարըքնեանց յարգախառն բարեւներ մատուցանելով: Սիրելութեանդ յաւէտ անձնուէր:

ԹՈՎՄԱՍ ԵՍՏԵՆՆԱ

Յ. Գ. Գիրս թղթատարութեան յանձնած միջոցիս տունին ինձ ըու առ իս ուղղածդ. օրհնեա՛լ ըլլաս սիրելիս. — պատախանելու ատեն չունիմ. ի մօտոյ: — Թ. Ե:

(Շարայարիի)

Հ. Ե. ՏԱՅԵՏ